

Ольга Щодра

**ПОЧАТКИ ФОРМУВАННЯ РУСІ:
ХРОНОЛОГІЧНА І ГЕОГРАФІЧНА
ЛОКАЛІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ
У ДИСКУСІЯХ СУЧАСНИХ
ІСТОРИКІВ**

Боротьба за історичну спадщину Київської Русі активно використовується в інформаційній війні Росії проти України. Сучасні російські історики, заперечуючи сам факт існування української нації та її державності, наслідують імперську історичну схему М. Карамзіна, у якій Руська держава (Київська Русь) виступає невід'ємною частиною історії Росії. Для обґрунтування більш ніж сумнівних історичних прав Росії на спадщину Русі вони використовують літописну легенду про «прикликання варягів» і створену на її основі норманську теорію. Згідно з нею Русь заснували скандинави у 862 р., а її перший центр розташовувався на півночі Східної Європи — в басейні Волхова (версія Ладозького каганату). Цю теорію, що була створена у XVII шведськими істориками для легітимізації шведської експансії на південно-східному узбережжі Балтики, пізніше розвивали їхні німецькі колеги для обґрунтування споконвічного культуртрегерства германців на теренах Східної Європи. Отже, від самого початку норманізм являє не так наукову, як політичну доктрину..

Історичну схему історії Росії М. Карамзіна і норманську теорію, як її складову, свого часу аргументовано критикував М. Грушевський. Він відстоював концепцію Руської середньовічної імперії з центром у Києві. На думку вченого, Ростово-Суздальська земля, на якій згодом почала формуватися Московська держава (Росія), була однією із приєднаних київськими князями колоніальних провінцій. Український історик доводив наукову неспроможність версії про шведське походження назви «русь», про заснування Русі і правлячої династії літописним Рюриком. Сьогодні наукову доказовість цих аргументів ставлять під сумнів навіть самі норманісти. Ґрунтовної критики також зазнає оновлена колонізаційна версія норманської теорії, створена у XX ст. шведськими археологами Т. Арне і Х. Арбманом. Як визнають провідні представники сучасного норманізму, зокрема англійські дослідники П. Соєр і Г. Джонс, археологічні джерела і дані топоніміки не дають жодних доказів масштабної скандинавської колонізації Східної Європи.

Аналіз зарубіжних джерел — арабських, візантійських та західноєвропейських дає підстави для висновку про існування Руської держави уже наприкінці VIII — на початку IX ст. тобто за півстоліття до прикликання легендарного Рюрика. Особливо вагомим доказом є свідчення єпископа Пруденція — автора Бертинської хроніки. За його інформацією, у 838–

839 рр. посольство від «народу рос», правитель якого іменувався імператором (означений тюркським титулом хакан), приймали візантійський імператор Теофіл і імператор франків Людовик Благочестивий.

Ключові слова: Київська Русь, історична спадщина, історичні джерела, дискусії.

Питання історії займають щораз більше місця у суспільному просторі. Окрім природного бажання краще пізнати своє минуле, це значною мірою обумовлено політичними чинниками, насамперед російською агресією проти України. Фальсифікації історії стали потужним засобом інформаційних війн, які Росія розгорнула проти України. Цілеспрямований наступ на історичному фронті розпочався задовго до військового конфлікту і певною мірою був його прологом. Саме він створив особливу атмосферу «русского міра» в російському суспільстві та у частині регіонів України, в якій виховалося нове, уже пострадянське покоління його прихильників. Ця невидима лінія фронту проходила через шкільні і вузівські підручники, через системну великодержавну політику формування історичної пам'яті, якій російська влада приділяла і надалі приділяє надзвичайно велику увагу.

Одним із проявів сучасної історичної експансії Росії стала її боротьба за державну спадщину Київської Русі. Вона розпочалася відразу після розпаду СРСР, коли перед новими незалежними державами, насамперед українською і російською, перед українцями і росіянами постала проблема етнополітичної самоідентифікації, а перед їх національними історіографіями — створення нових концепцій національних історій. Історія СРСР була, по суті, радянською версією історії Російської імперії, яка тільки фрагментарно включала історію інших народів, що входили до його складу. Розпад Союзу дав можливість українцям реконструювати власну національну історію, позбавлену імперських міфів. Росіяни ж позбулися не лише територій колишніх республік, а й права на їх історію. Територіальні втрати держави вони сприйняли (і сприймають) дуже болісно, оскільки географія і кордони — невід'ємна складова національного менталітету, особливо імперських націй. Не змогли вони відмовитись і від імперських історичних міфів, які століттями витворювали спочатку російська, а потім і радянська історіографії. «Українська» частина цієї міфології полягала у запереченні самого факту існування українського народу і його державності, які трактувалися як невід'ємна частина російської національної і державної історії. У першій половині 1990-х років, у період становлення сучасної російської історіографії, одиноко прозвучав голос викладача Московського університету Б. Земцова, який закликав колег-істориків визнати той факт, що після розпаду СРСР

росіяни втратили право на історію Київської Русі, державна спадщина якої належить українцям¹. Не почули, а більшість із них повернулася до імперської історіографічної спадщини, зокрема до історичної концепції М. Карамзіна, в якій витoki російської національної і державної традиції ведуться з часів Київської Русі². Свого часу цю історичну схему розкритикував М. Грушевський, який наголошував, що вона не лише позбавляла українців власної історії, але й не давала росіянам розуміння справжніх витоків їх етнічної і державної історії. Учений протиставив їй свою концепцію історії східних слов'ян, якою переконливо доводив, що Русь — це невід'ємна органічна частина державної історії українського народу³.

Дискусії навколо проблеми політичної спадщини Русі і, відповідно, витоків української і російської державності активізувались у 2000-х роках — у період підготовки до святкування 1150-річного ювілею російської державності, відлік якої російські історики ведуть з 862 р. від літописної легенди про прикликання варягів⁴. У 2002 р. відбулася зустріч російського президента з істориками під девізом: «Путін править історію. В Росії шукають нову колиску замість Києва». Згадувалася версія російського історика А. Кузьміна про те, що цією колискою мав стати Стокгольм⁵. У боротьбі за спадщину Руської держави знову, як і у XVIII ст., для обґрунтування історичних прав Росії використовується норманська теорія. Згідно з її класичною версією, Русь заснували скандинави, і першим її центром став Новгород — місто на півночі Східної Європи.

Основну роботу з «виправлення» початкової історії Русі і створення її оновленої версії виконали археологи Ладозької експедиції. У своїх працях вони доводили існування первісної північної Руської держави, центром якої спочатку була Ладога⁶. Версія Ладозької Русі

¹ Земцов Б. Откуда есть пошла российская цивилизация // *Общественные науки и современность*. — М., 1994. — № 4. — С. 52.

² Щодра О.М. Нова-стара схема російської історії: висвітлення початкової історії Росії в сучасних російських підручниках для вищих навчальних закладів // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. — Вип. 37. — Ч. 2. — Львів, 2002. — С. 227–230.

³ Грушевський М.С. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // *Пам'ятки України*. — 1991. — № 3. — С. 4–7.

⁴ Докладніше див.: Щодра О.М. 862 рік в історії Східної Європи: історичний і політичний контексти 1150-річного ювілею російської державності // *Педагогічна думка*. — 2012. — № 2. — С. 31–38.

⁵ Кузьмін А. Г. Начало Руси. — М., 2003. — С. 8.

⁶ Див.: *Мачинский Д. А.* Волховская Русь (VIII–IX вв.) // *Современность и археология. Международные чтения, посвященные 25 летию Староладожской археологической экспедиции*. — С-Пб., 1997. — С. 71–75; *Мачинский Д.А.*

(Ладозького каганату) змінила попередню норманську версію Новгородської Русі, наукова неспроможність якої стала очевидною після того, як археологи встановили, що до XI ст. Новгорода на Волхові не існувало⁷. На думку творців Ладозької версії, Новгород став наступним — другим центром Руської держави, а Київ був уже її третьою столицею⁸. Окремі дослідники пішли ще далі — вони взагалі заперечують існування Київської Русі⁹.

Варто зазначити, що дехто з відомих російських істориків критично сприйняв версію Ладозького каганату¹⁰. Так, А. Кузьмін охарактеризував її як «заміну історії антиісторією»¹¹. Не підтримав її і провідний археолог-славист В. Седов¹². В українській історіографії послідовним критиком Ладозької Русі виступає академік П. Толочко. Він переконливо доводить, що наведені російськими археологами докази існування у VIII–IX ст. норманської факторії у Ладозі не є підставою вважати її столицею Русі або Руського каганату¹³.

Політично актуалізована в Росії проблема походження Русі, в контексті якої була створена концепція Ладозького каганату і у 2012 р. відзначено 1150-річний ювілей російської державності, потребують, на нашу думку, відповідної реакції з боку українських політичних і громадських діячів і насамперед більш активної наукової позиції українських істориків. Треба остаточно відмовитися від застарілої схеми історії Русі, згідно з якою вона утворилася

Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси // Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и центры. Шестые чтения памяти Анны Мачинской. — С-Пб., 2002. — С. 5–35; *Киртичников А.Н., Сарабьянов В. Д.* Старая Ладога древняя столица Руси. 3-е изд. — С-Пб., 2010.

⁷ *Носов Е.Н.* Новгородское (Рюриково) городище. — Ленинград, 1990.

⁸ *Цукерман К.* Два этапа формирования Древнерусского государства // Археология. — 2003. — № 1. — С. 76–99.

⁹ *Бычков А.* Киевская Русь. Страна, которой не было. Легенды и мифы. — М., 2005.

¹⁰ Докл. див.: *Селин А. А.* Староладожский миф в академическом дискурсе последних лет // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* — 2012. — № 1 (11). Январь–июнь. — С. 117–126.

¹¹ *Кузьмін А. Г.* Начало Руси. — С. 8.

¹² Див.: *Седов В. В.* Русский каганат IX века // Вопросы истории. — 1998. — № 4. — С. 3–15.

¹³ *Толочко П.П.* Русь изначальная // Археология. — 2003. — № 1; *Толочко П.П.* Ладога и ее округа в первые века русской истории // Київ і Русь. — Київ, 2008. — С. 40–46; *Толочко П.П.* В поисках загадочного каганата // Київ і Русь. — С. 29–39; *Толочко П.П.* Где находилась изначальная Русь? Доклад на международной научной конференции «Христианизация Руси во времена князя Аскольда: 1150 лет» // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Аскольда: 1150 років. Чернігів–Луцьк, 2012. — С. 4–17.

у 882 р., коли Олег прийшов із Новгороду (якого на той час ще не було!) і, взявши Київ, об'єднав Північну і Південну Русь. Ця дата досі фігурує у наших шкільних підручниках, автори яких таким чином свідомо чи несвідомо підтримують норманську версію початкової Північної Русі. Настав час позбутися також неологізму радянських часів — терміну «Давньоруська держава», як засобу маніпуляцій у російській історіографії. Автори праць з історії Росії, зокрема підручників, використовують його, щоб створити видимість тяглості російської історії, якої насправді не було, від часів Київської Русі до Російської імперії XVIII ст. і сучасної Росії. При цьому вони не використовують оригінальних найменувань своєї держави — Московське князівство, Московське царство, Московія. Як приклад — назви розділів одного з вузівських підручників з історії Росії: «Давня Русь», «Русь у XII–XV ст.», «Від Русі до Росії», «Російська імперія», «Радянська Росія»¹⁴.

Щоб остаточно внести ясність у дискусію про історичну спадщину Русі, треба нарешті визнати, що вона була державою імперського типу. К. Маркс називав її імперією Рюриковичів¹⁵, М. Грушевський порівнював Русь з Римською імперією, а права Росії на її спадщину з правами Франції (територія якої входила до римської провінції Галлії) на спадщину Риму¹⁶. Думку про Русь як імперію поділяв, хоч і не вживав цей термін, основоположник радянської концепції історії Київської Русі Б. Греков — він порівнював її з державою Меровінгів і Каролінгів¹⁷. Імперський характер Русі відзначав також Б. Рыбаков¹⁸. В українській історіографії 1990-х років Русь як середньовічну імперію характеризували Л. Залізник¹⁹ і С. Федака²⁰. На імперському характері Русі наголошували автори перших шкільних підручників з історії України, виданих у 1990-х роках, Г. Сергієнко, В. Смолій, Р. Лях, Н. Темірова. Вони стверджували, що формування в середньовічній Русі, населеній багатьма племенами, єдиної етнічної спільності, так званої давньоруської народності, є історичним міфом; що територіальним ядром, або

¹⁴ Дворниченко А.Ю., Ильин Е.В., Кривошеев Ю.В. Тот Ю.В. Русская история с древнейших времен до наших дней. 3-е изд. — С-Пб., 1999.

¹⁵ Маркс К. Экономические рукописи 1857-1859 годов. Критика политической экономии. Ч. I // Сочинения. Изд. 2-е. — Т. 46. — Ч. 1. — М., 1968. — С. 204.

¹⁶ Грушевський М.С. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. — С. 4.

¹⁷ Греков Б. Киевская Русь. — М., 1953. — С. 31.

¹⁸ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. — М., 1964. — С. 147–150.

¹⁹ Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994. — С. 136–137.

²⁰ Федака С. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). — Ужгород, 2000.

метрополією Руської імперії було Середнє Подніпров'я, а політично домінуючим етносом — слов'янські племена української групи²¹.

У 2000-х роках автори нових шкільних підручників відмовилися від характеристики Русі як імперії і наголос у процесі її формування знову зробили на 882 році, вважаючи його датою заснування Руської держави. У програмі зовнішнього незалежного тестування за 2013 р. лише з цієї дати починається історія Русі, тобто, автори програми не включили до неї більш як півстолітню історію Руської державності включно з походом князя Аскольда на Константинополь у 860 р.²²

У контексті проблеми утворення Русі, варто наголосити, що вітчизняні літописи, зокрема «Повість минулих літ», не містять чіткої відповіді на питання, коли виникла Русь. Зрештою, для давніх часів писемні джерела рідко містять точну дату заснування держав, як виняток — 1199 р. для Галицько-Волинського князівства. Здебільшого дати утворення держав є доволі умовними, вони визначаються за першими згадками про них або про діяльність їхніх правителів. Ситуація з встановленням дати заснування Руської держави ускладнюється тим, що авторів (а фактично редакторів) найдавнішого руського літопису — «Повісті минулих літ» відділяло від початкової історії Русі (IX ст.) понад 300 років. Зрозуміло, що вони мали дуже приблизне уявлення про хронологію і події цього часу. До того ж, з політичних міркувань літопис зазнавав низки редагувань уже у процесі його створення у другій половині XI–XII ст., а ймовірно, й у XIV–XV ст., коли були підготовлені його найдавніші копії — літописні списки*, що дійшли до нас. Треба визнати, що історична достовірність літописних повідомлень про події IX ст., зокрема про прикликання варягів, про похід Олега з Новгороду на Київ, є дуже сумнівною. Ймовірно, у первісному варіанті літопису Нестора цих сюжетів взагалі не було, вони є пізнішою вставкою в літописний текст²³.

Появу Руської землі (Руської держави) літописець пов'язує з походом руської дружини на чолі з князями Аскольдом і Діром на Царгород (Константинополь) у 6360 (852) році²⁴. Як встановив

²¹ Сергієнко Г.Я., Смолій В.А. Історія України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1993; Лях Р.Д., Темірова Н.Р. Історія України з найдавніших часів до середини XIV ст. — К., 1995.

²² Див.: Щодра О.М. Історія традиційного суспільства у програмі зовнішнього незалежного тестування та у шкільних підручниках з історії України // Педагогічна думка. 2013. — № 1. — С. 19–21.

* збереглися лише копії руських літописів, оригінали не виявлені.

²³ Див.: Шахматов А. Повесть временных лет. — Т. I. — С-Пб., 1916.

²⁴ Повесть Временных Лет по Лаврентиевской летописи 1377 г. / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. — М.–Ленинград, 1950. — С. 17.

український дослідник Л. Махновець, дату від створення світу літописець перевів за олександрійським літочисленням у 852 р.²⁵ З зарубіжних писемних джерел, зокрема з Брюссельської хроніки, відомо, що цей похід відбувався 18-25 червня 860 р.²⁶ Деякі сучасні дослідники, керуючись літописною традицією, також дотримуються думки, що саме цим походом Русь вперше заявила про себе на міжнародній арені²⁷, хоча ще наприкінці XIX ст. М. Грушевський спростовував такий погляд на початкову історію Русі. У «Вступному викладі з Давньої історії Русі, виголошеному у Львівському університеті 30 вересня 1894 р.» він вказував, що для з'ясування питання початків Русі необхідно залучати не лише вітчизняні, а й зарубіжні джерела²⁸, зокрема візантійські, арабські і західноєвропейські, які містять більш ранні свідчення про морські походи і зовнішньополітичну діяльність Руської держави. Так, візантійські писемні джерела вперше фіксують політичне об'єднання Русь наприкінці VIII — в першій половині IX ст., у тому числі його військові, дипломатичні і торговельні контакти з імперією. У добу раннього середньовіччя візантійські факторії на узбережжі Чорного моря (Сурож, Херсонес, Амастріда) були важливими осередками міжнародної торгівлі, центр якої у той час розташовувався у Константинополі, тому руси проявляли до них посиленій інтерес. Свідчення цього містить «Житіє Стефана Сурозького», написане, на думку дослідників, наприкінці VIII ст.²⁹, в якому згадується похід русів на чолі з князем Бравлином на візантійську факторію Сурож (тепер Судак). Автор житія зафіксував, що велика руська рать «воювала тоді від Корсуня до Корчева (слов'янська назва Керчі) у візантійських і хозарських володіннях»³⁰. Це занепокоїло обидві держави і спонукало їх до укладення військово-політичного союзу

²⁵ Літопис Руський за Іпатським списком / Переклав Леонід Махновець. — К., 1990. — С. 11.

²⁶ Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и перове крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000. Проблемы источниковедения. — М., 2003. — С. 155.

²⁷ Див., наприклад: Петрухин В.Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков. — Смоленск, 1995; Цветков С.В. Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси. — С-Пб., 2010.

²⁸ Грушевський М.С. Твори у 50 т. — Т. 1. — Львів, 2002.

²⁹ Иванов С. А. Житие Стефана Сурожского и Хазары // Хазары. Второй Международный коллоквиум. — М., 2000; Иванов С.А. Древнеармянское Житие Стефана Сурожского и хазары // Хазары — евреи и славяне. — Т. 16. — Иерусалим–Москва, 2005. — С. 310.

³⁰ Житие Стефана Сурожского. Тексты и переводы // Могарычев Ю.М., Сазанов А.В., Степанова Е.В., Шапошиников А.К. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени. — Симферополь, 2009. — С. 11–76.

не лише проти арабів, а й проти Русі. За припущенням Б. Рибаківа, причиною військового походу Бравліна стала блокада греками гирла Дніпра і частини узбережжя Чорного моря, звідки торговельні каравани руських купців здійснювали каботажне (прибережне) плавання до Керченської протоки і Царгорода³¹. На думку російського історика дипломатії Київської Русі А. Сахарова, похід русичів на Сурож завершився укладенням одного з перших русько-візантійських договорів. За свідченням автора «Житія», русичі повернули усе награване і полонених, вивели рать із міста, нічого не взявши з собою, а це, як вважає історик, може означати, що їм вдалося укласти з візантійським намісником вигідну угоду³². До того ж, щоб закріпити досягнуті домовленості, сурозький архієпископ Філарет, імовірно також учасник переговорів з руським вождем, згідно з візантійською політичною традицією, охрестив Бравліна.

Свідчення про активну участь руських купців у торгівлі з арабськими країнами і про русько-візантійські торговельні зв'язки у першій половині IX ст. містить також раннє східне джерело — праця Ібн Хордадбеха «Книга шляхів і країн», написана не пізніше 840 р.³³ Арабський автор так розповідав про участь русів у міжнародній торгівлі: «Якщо говорити про купців ар-Рус — то це один із різновидів слов'ян. Вони плавають по морю Джурджан (Каспійському) і висаджуються на будь-якому його березі. Іноді вони везуть товари до Багдаду на верблюдах. Перекладачі в них — слов'яни, слуги — євнухи. Вони стверджують, що є християнами»³⁴. Далі він наводить відомості про те, що руси доставляли хутра у Візантію, за що платили десятину імператору, і через Хозарію — в арабські країни, за що сплачували десятину хозарському правителю. Отже, уже в першій половині IX ст. руські купці були добре знайомі в арабському світі, разом із хозарами і греками вони відігравали важливу роль у торгівлі між арабським Сходом і європейським Заходом. Вартим уваги є також той факт, що вже у першій половині IX ст. руси (або певна частина правлячої верхівки, до якої належали і купці) прийняли християнство.

На нашу думку, ще одним переконливим доказом існування Руської держави в першій половині IX ст. є свідчення франкської (Бертинської) хроніки, автор якої, єпископ Пруденцій, повідомляв, що 18 травня 839 р. до Інгельгейму — столиці короля франків

³¹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Изд. 2-е. дополн. — М., 1993. — С. 289.

³² Сахаров А. Дипломатия Древней Руси. IX — первая половина X века. — М., 1980. — С. 28–29.

³³ Цветков С.В. Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси. — С-Пб., 2010. — С. 37.

³⁴ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. — Баку, 1986. — С. 39.

Людвіка Благочестивого — разом із послами від візантійського імператора Теофіла прибули руські послы³⁵. З тексту хроніки стає зрозуміло, що спочатку (у 838 р.)^{*} вони були прийняті у Константинополі імператором Теофілом, який наступного року відправив їх у супроводі візантійських посадовців — халкедонського митрополита Феодосія і спафарія (почесний візантійський титул) Феофана — до короля франків з проханням дозволити руським послам повернутися додому безпечним шляхом через володіння франків. Автор хроніки пояснює, що через загрозу з боку кочових племен традиційний шлях на батьківщину (через Чорне море — *Авт.*) став небезпечним, тому послы змушені були добиратися в обхід — через франкське королівство. Саме у той час з дозволу хозарського кагана Дніпро-Дністровське межиріччя зайняли войовничі племена угрів, які у 839 р. утворили тут своє державне об'єднання Ателькюзу. Вони, ймовірно, і були тими небезпечними кочовиками, які перекрили традиційний водний шлях до Візантії, що пролягав через Чорне море і Дніпро.

На прохання імператора Теофіла король франків Людовик Благочестивий прийняв послів від народу рос. Оскільки на запитання короля, ким вони є, послы назвалися шведами, прихильники норманської теорії вважають це ще одним доказом норманського походження Русі. Однак відповідь послів здивувала франкського короля. Він добре знав скандинавів, зокрема датчан і шведів, за діями яких у королівстві постійно стежили побоюючись грабіжницьких морських набігів, які вони регулярно здійснювали на франкське узбережжя. До того ж, у 829 р. Людовик Благочестивий відправив через Данію до шведської Бірки християнську місію єпископа Ангарія, через яку також отримував інформацію про події у сусідніх скандинавських країнах. Проте, як стає зрозуміло із тексту хроніки, король франків нічого не чув про шведську (або датську — *Авт.*) Русь та її правителя-хакана (кагана), що й викликало у монарха певне занепокоєння (він запідозрив послів у шпигунстві). Найбільш переконливе пояснення цьому епізоду дав М. Грушевський: на його думку шведи були найманцями на службі у руського кагана³⁶.

³⁵ Бертинские Анналы (середина IX в.) // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. IV. Западноевропейские источники. — М., 2010. — С. 18–19.

^{*} Дослідники датують посольство русів до Візантії 838 роком, оскільки у той час умови для навігації у Чорному морі були найбільш сприятливі у липні-серпні, коли і здійснювалися всі походи і посольства русів. Тобто, щоб потрапити в Інгельгейм у травні 839 р., руське посольство мало прибути до Візантії влітку 838 р.

³⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С. 397–399.

Прийняття руських послів візантійським імператором, а згодом, на його прохання, і королем франків є не лише переконливим свідченням існування у той час Руської держави, а й доказом її військово-політичної могутності, оскільки Візантія підтримувала дипломатичні відносини тільки із тими державами, у військово-політичному або торговельному союзі з якими була зацікавлена. Тобто, на час посольства руський правитель (каган) уже мав достатній військовий потенціал і матеріальні ресурси, щоб зробити спробу домовитися з наймогутнішою у той час імперією. Руська держава хотіла розвивати з нею торгівлю без посередництва хозар, угрів і візантійських колоній у Криму. Вона вирішила скористатися політичною ситуацією, що склалась тоді у Чорноморському регіоні, а саме посиленням загрози для візантійських інтересів з боку арабів, щоб домогтися торговельних поступок від імперії³⁷. Поява руського посольства у Константинополі, а згодом і в королівстві франків, на думку дослідників, знаменувала новий етап у розвитку руської державності³⁸.

Те, що Русь на той час була незалежною і сильною державою, підтверджує ще одне західноєвропейське джерело IX ст. — «Баварський географ» («Опис міст і областей на північ від Дунаю»). Він містить свідчення про те, що руси були головним незалежним народом на землях між хозарами й уграми³⁹. «Баварський географ» дає також чітку географічну локалізацію Русі середини IX ст. у Центрально-Східній Європі. На думку німецького дослідника Й. Херрмана, така інформація могла бути отримана від руського посольства 839 р. до короля франків, який докладно розпитав послів про їх країну. Автор «Баварського географа» називає русів керівними, першими людьми (Forsderen liudi, Fresiti) — першим головним народом⁴⁰.

Морський похід русів проти Візантії на початку 840-х років головної мети (укладення вигідної торговельної угоди з Візантією) не досягло, хоч певні домовленості між державами все ж могли мати місце, про що свідчила поява русів (скіфів) на службі в імператора: відомо, що саме вони охороняли Михайла III під час

³⁷ *Цветков С.В.* Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси. — С. 34.

³⁸ *Сахаров А.* Дипломатия древней Руси. IX — первая половина X в. — С. 43, 46.

³⁹ Баварський географ (Описание городов и областей к северу от Дуная) // Древняя Русь в свете зарубежных источников. — Т. IV. — С. 29.

⁴⁰ *Херрман И.* Ruzzi, Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварського географа» (первая половина IX в.) // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 167.

походу Аскольда на Візантію у 860 р.⁴¹ Можливо, саме від них руський князь отримав інформацію про відсутність війська й імператора у візантійській столиці, чим і скористався, взявши в облогу Константинополь.

У 830-х роках Русь як серйозну загрозу почала сприймати також одна з наймогутніших на той час держав Східної Європи — Хозарський каганат. Так, правитель Хозарії, не маючи змоги стримувати військовий натиск Русі, звернувся до візантійського імператора Теофіла з проханням про допомогу у будівництві укріплень. Перед новою спільною загрозою обидві держави змушені були зміцнити свій військово-політичний союз. Імператор скерував у Хозарію експедицію на чолі із братом імператриці Петроною Каматіром⁴². За споруджену на лівому березі Дону фортецю Саркел хозарський правитель віддячив йому, передавши Візантії частину своїх кримських володінь із Херсонесом. На думку В. Седова, спорудження Саркела було лише прикриттям головного завдання місії Петра — будівництва цілої системи могутніх фортець на північно-західних кордонах каганату⁴³. Передача земель Візантії як оплата за проведені фортифікаційні роботи стратегічно важливих, з погляду міжнародної торгівлі, територій в Криму свідчить про те, наскільки важливим для Хозарії було укріплення її північно-західних рубежів, що межували з Руссю.

Будівництво візантійськими майстрами фортець на кордонах Хозарії і невдача посольства 838 р., ймовірно, спричинили подальший військовий тиск Руської держави на імперію і новий похід проти неї. Так, близько 840 р. Русь організувала морський похід на столицю візантійської малоазійської провінції Пафлагонії Амастріду. Оскільки саме з Пафлагонії походили візантійські майстри — будівельники укріплень на русько-хозарському пограниччі, це могло бути своєрідною помстою Русі. До того ж, столиця провінції була великим торговельним центром, захоплення якого завдало б значних збитків імперії. Цей похід описаний візантійським патріархом Ігнатієм у «Житті Георгія Амастрідського»⁴⁴, у якому руси представлені як добре відомий, принаймні у Причорноморському регіоні, народ. Автор «Життя» повідомляє, що в Амастріді «стікаються, як на спільний ринок, скифи — як ті, що заселяють північні береги Євксина, так і ті, що живуть південніше Хозарії — руси. Вони

⁴¹ Цветков С.В. Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси. — С. 35.

⁴² Там само. — С. 42–43.

⁴³ Седов В. Древнерусская народность: Историко-археологические исследования. — М., 1999. — С. 70.

⁴⁴ Житие Георгия Амастридского // Древняя Русь в свете зарубежных источников. — Т. II. Византийские источники. — М., 2010. — С. 129–130.

доставляють сюди свої і вивозять амастрідські товари»⁴⁵. Отже, руси активно торгували у Амастріді. Ймовірно, вони («ті, що живуть південніше Хозарії») мали також свої факторії на Кримському півострові. Присутність русів у Херсонесі в першій половині IX ст. зафіксована візантійським місіонером Кирилом. Про їх перебування у Криму свідчить також той факт, що у середньовічних візантійських джерелах важливий порт на березі Керченської протоки називався Росія (руська назва — Корчев), руси разом з ясами і половцями ще у XII ст. становили більшість населення генуезьких та венеціанських кримських колоній, зокрема Кафи і Солхата (руська назва — Сурож).

Про те, що у середині IX ст. Руський каганат був могутньою державою, свідчить також арабський автор ал-Якубі. Він писав, що при наступі арабів на Закавказзя його мешканці звернулися за військовою допомогою до трьох відомих на той час володарів: візантійського імператора, хозарського кагана і правителя слов'ян⁴⁶. Останнім міг бути тільки правитель Русі. Таким чином, ще задовго до походу київського князя Аскольда проти Візантії, який відбувся у 860 р., у Центрально-Східній Європі існувала Руська держава, яка відігравала вагомий роль у міжнародній торгівлі, здійснювала морські походи у Каспійському і Чорному морях, організовувала посольства. У першій половині IX ст. русів уже добре знали в арабських країнах, в Хозарії та в причорноморських провінціях Візантійської імперії і в її столиці Константинополі, де у 838 р. руське посольство приймав імператор Теофіл. У першій половині IX ст., після посольства до короля франків Людовика Благочестивого, Русь стала відома також західноєвропейським хроністам. Як вказував М. Грушевський, свідчення джерел про військово-політичну активність і могутність Руської держави в першій половині IX ст. дають підстави для висновку, що вона утворилася й існувала уже у VIII ст.⁴⁷ Витоки ж Руської державності й українського державотворення, на думку українських дослідників, сягають ще антських часів⁴⁸.

В історіографії існує кілька версій розташування Русі у VIII — першій половині IX ст., коли вона почала активно заявляти про себе на міжнародній арені. Одна із них, що виникла у XIX ст. і має своїх послідовників сьогодні, локалізує Русь у Північному Причорно-

⁴⁵ Цит. по: *Цветков С. В.* Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси. — С. 48.

⁴⁶ Там само. — С. 74–75.

⁴⁷ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. I. — К., 1991. — С. 395.

⁴⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. I. — С. 367–370; *Толочко П. П.* Традиції державно-політичного розвитку в Україні // Від Русі до України. — К., 1997. — С. 35–36.

морі⁴⁹. Однак тоді не зрозуміло, проти кого візантійські майстри будували в першій чверті IX ст. потужні укріплення на північно-західних рубежах Хозарії. На безпідставність версії про Причорноморську Русь, на нашу думку, вказують й інші факти: у 839 р. у Північно-Західному Причорномор'ї з'явилися войовничі племена угрів, які заснували тут свою державу — Ателькюзу, а Північно-Східне Причорномор'я тоді ж контролював Хозарський каганат. Тобто, на час посольства 838–839 рр. і походу на Амастріду Причорноморської Русі уже не могло бути, навіть якщо вона й існувала тут раніше. Цікавою є версія сучасного російського історика В. Фоміна про можливість існування Приазовсько-Причорноморської Русі в часи антів, у VI ст., яка базується на аналізі східних джерел⁵⁰.

Не підкріплена переконливими аргументами гіпотеза В. Седова про розташування Руського каганату на Волзі, яку він згодом сам і переглянув. Опираючись на матеріали археологічних досліджень 1990-х років, учений дійшов висновку, що Руський каганат розташовувався у Дніпровсько-Донському регіоні і що йому відповідає Волинцівська археологічна культура. Дослідник так окреслює його межі: «На заході землі каганату майже повністю охоплювали басейн р. Десни і невелику частину Правобережжя Дніпра (район Києва і Канева). Південні межі... проходили по верхніх течіях Сули, Псла і Ворскли, на південному сході кордон проходив по річках Сіверський Донець і Тиха Сосна. На сході — в області Воронежської губернії і по верхній течії Дону, на півночі — по верхній і правобережній (район Рязані) течії р. Оки»⁵¹.

Носіїв Волинцівської культури В. Седов пов'язує з племенем русь, тобто він фактично погоджується з версією, яку свого часу обґрунтував М. Грушевський, а згодом підтримав і розвинув Б. Рибаків: початково руссю називалося одне із наймогутніших слов'янських племен. На таку ж думку наводить інформація «Баварського географа» про русів як головний або провідний народ в регіоні Центрально-Східної Європи (між хозарами й уграми). За висновком ученого, адміністративним центром Руського каганату тоді міг бути лише Київ. Розвиваючи версію В. Седова, С. Цветков уточнює, що при обмеженні території Русі ареалом однієї Волинцівської культури не беруться до уваги дані арабських джерел про те, що інші слов'янські племена залежали від русів і платили їм данину. Він вважає, що у першій половині IX ст. до володінь

⁴⁹ Трубаčov О.Н. В поисках единства. — М., 1997. — С. 190–191.

⁵⁰ Див: Фомин В.В. Начальная история Руси. — М., 2008. — С. 157.

⁵¹ Седов В.В. Русский каганат IX века // Вопросы истории. — 1998. — № 4. — С. 3–15; Седов В.В. Славяне. Историко-археологическое исследование. — М., 2003. — С. 255–295.

каганату входили також землі залежних слов'янських племен, які розселялися на захід і схід від окресленої території каганату⁵².

В сучасній російській історіографії існує доволі екзотична гіпотеза про Руський каганат на південному узбережжі Білого моря у загадковій країні Б'ярмії (Б'ярмаланд), як вона називається в давньоскандинавських сагах⁵³. Однак вони не містять жодних географічних координат цієї країни, окрім того, що вона розташовувалася десь на березі Білого моря, поблизу Фінмарки, найпівнічнішої місцевості Норвегії. Відомо також, що її мешканці були мисливцями-звіробоями, що вони торгували хутром і завдяки цьому нагромадили скарби арабських монет. У IX ст. давні скандинави почали організовувати грабіжницькі походи в Б'ярмію. Одним із перших подорож у невідому країну здійснив норвежець Оттар, розповідь якого записав придворний пишець англійського короля Альфреда Великого⁵⁴. Свідчення скандинавських джерел XIII–XV ст. про скарби срібла в Б'ярмії, як і знахідки срібних монет VIII–IX ст. на Готланді і в Бірці, не можуть бути переконливим доказом того, що б'ярміїці були русами, як і свідченням їх прямих торговельних контактів з арабськими купцями у VIII–IX ст. Щоб потрапити Волзьким шляхом у Чорне море, б'ярміїці, по-перше, повинні були мати великий флот, про який джерела нічого не повідомляють, а по-друге, їхня флотилія (якщо така існувала) мала б пройти через землі Волзької Болгарії та Хозарії, які контролювали Волзький торговельний шлях. Хозарія на той час була наймогутнішою державою у Східній Європі, головним союзником і торговельним партнером Візантії, тому заледве чи пропустила б чужу флотилію через свої володіння у Поволжі. Ще більш фантастичною видається версія про можливість такого походу з Верхньої Волги до Онезького і Ладозького озер і далі по Дніпровському шляху на південь. У той час (наприкінці VIII — на початку IX ст.) такі далекі походи річковими системами вглиб континенту були неможливі. Їх не змогли б організувати навіть досвідчені мореплавці нормани, які тільки в середині VIII ст. почали будувати морські судна, придатні для каботажного (прибережного) плавання, і лише в першій половині IX ст. вперше змогли перепливти сусіднє Біле море і висадитися на його південному узбережжі. Для того ж, щоб потрапити з Верхньої Волги у Дніпро, потрібна була складна система волоків, слідів якої не виявлено, як і слідів поселень, які засновувалися для будівництва й

⁵² *Цветков С.В.* Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси. — С. 76.

⁵³ *Леонтьев А.И., Леонтьева М.В.* Походы норманнов на Русь. — М., 2009.

⁵⁴ *Мельникова Е.А.* «Орозий» короля Альфреда Великого // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. V. Древнескандинавские источники. — С. 13–15.

обслуговування таких комунікацій. Сам Дніпровський торговельний шлях, який становив частину Шляху з варяг у греки, навіть у середині X ст., за описом Костянтина Багрянородного, був дуже виснажливим і важким⁵⁵. У Києві торговельна експедиція змінювала судна. За підрахунками дослідника Я. Боровського, навіть за сприятливих умов шлях зі столиці Русі до Константинополя довелося б долати не менше місяця (за дослідженнями Н. Вороніна — 45 днів)⁵⁶. Пройти ж у VIII–IX ст. через ріки й озера північних районів Східної Європи, порослих лісом і вкритих болотами без належної системи комунікацій було просто неможливо⁵⁷.

Не існує жодних аргументів для ототожнення Б'ярмаланду з Руським каганатом, а б'ярміїців з русами (чи то слов'янами, чи норманами). Мешканці цього невідомого північного краю, найімовірніше, були фінськими мисливцями, які аж ніяк не могли наприкінці VIII ст. здійснювати далекі походи у Чорне море, а у 838 р. організувати посольство у Візантію. Волзький торговельний шлях, що функціонував у VIII–IX ст., очевидно, починався у місті Булгарі в Середній Волзі, куди північні мисливці привозили хутра й отримували за них арабське срібло⁵⁸. Північніше Булгара арабські купці не потрапляли, тому погано уявляли собі географію північних земель Східної Європи, зрештою, між ними і північними звіробоями могли бути і торговельні посередники в особі місцевих купців-булгар.

Одна з найпопулярніших у сучасній російській історіографії гіпотез локалізує Руський каганат у басейні р. Волхов, а його столицю — у Ладозі. Її прихильники, а це здебільшого археологи, намагаються за допомогою археологічних джерел довести історичність літописної легенди про прикликання варягів. Згідно з нею у 862 р. в Ладогу прибув запрошений місцевими племенами варязький ватажок Рюрик. Так, реанімувавши норманську теорію походження Русі, створену у XVII–XVIII ст. шведськими і німецькими істориками з метою історичного обґрунтування шведської експансії у землі південної Балтики і німецького культуртрегерства в Росії, сучасні російські офіційні історіографи намагаються вкотре обґрунтувати історичні права Російської імперії на спадщину Русі.

З приводу особи Рюрика (як і літописної легенди загалом) дискусія триває уже понад два століття. У скандинавських середньо-

⁵⁵ *Константин Багрянородний. Об управленіи империей.* — М., 1989. — С. 45–47.

⁵⁶ *Боровский Я.* Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царыград // *Древности славян и руссов.* — М., 1988. — С. 116.

⁵⁷ Див.: *Дубов И.В.* Великий Волжский путь. — Ленинград, 1989.

⁵⁸ *Стрингольм А.* Походы викингов. — М., 2002. — С. 252.

вічних джерелах такий діяч взагалі не згадується, тому шведська версія його походження, а відповідно, й утворення Русі була відкинута істориками ще у XIX ст. Новітня реінкарнація версії дерптського історика Фрідріха Крузе, згідно з якою літописним Рюриком був Рорик Ютландський, ще у час свого створення (у XIX ст.) також зазнала нищівної критики⁵⁹. Не підтримали її й сучасні провідні російські історики В. Фомін, О. Мельнікова, Т. Джаксон, а історик-скандинавіст О. Ридзевська свого часу навіть заявила, що фантастична гіпотеза Ф. Крузе настільки бездоказова, що навіть не заслуговує на увагу істориків⁶⁰. Згідно з франкськими хроніками, Рорик Ютландський діяв у 860-х роках у Фрисландії на Рейні, а не у Північно-Східній Європі, де він нібито заснував Північну Русь. Те, що Рорик Ютландський був сучасником Рюрика літописного, аніскільки не може бути переконливим аргументом для їх отождивлення. І зовсім не зрозуміло, чому норманський володар Ладоги, розташованої за тисячі кілометрів від тюркських країн, взяв собі тюркський титул «каган» (хакан), не характерний ні для Скандинавії, ні для Північної і Західної Європи. Натомість, такий титул правителя Середньодніпровської Русі у той час не викликає жодних запитань, оскільки на північному заході вона межувала з Хозарським каганатом і володар Русі, титулюючись каганом (хаканом), який у тюркській титулатурі відповідав титулу імператора, наголошував таким чином на своїй незалежності і рівності з правителями Хозарії. Цим титулом сучасники величали руських володарів і в пізніші часи. Так, у середині XI ст. митрополит Іларіон у знаменитому «Слові про закон і благодать» називає Володимира Великого великим каганом і порівнює його також з візантійським імператором Костянтином Великим. Титулом «каган» Іларіон возвеличив також Ярослава Мудрого⁶¹. Все це свідчить про те, що Руський каганат у Середньому Подніпров'ї, на відміну від міфічної Ладозької нормансько-тюркської химери, був цілком реальним.

Проаналізувавши аргументи прихильників Ладозької версії Руського каганату, П. Толочко дійшов висновку, що «практично неможливо собі уявити, як в умовах раннього середньовіччя можна було регулярно здійснювати військові експедиції з волховсько-ільменського регіону на Кавказ і у Візантію. І вже зовсім неймовірним видається той факт, що уявний Руський каганат в басейні Волхова, який не вирізнявся войовничістю щодо своїх сусідів і, до

⁵⁹ Див.: *Фомин В.В.* Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. — М., 2005. — С. 422–438.

⁶⁰ *Ридзевская Е.А.* О роли варягов в Древней Руси // *Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.* — М., 1978. — С. 148.

⁶¹ Слово о законі і благодаті київського митрополита Іларіона. — К., 2003. — С. 30, 62.

речі, зовсім не помічений ними, наводив жах на народи і країни, віддалені від нього на кілька тисяч кілометрів»⁶². Неможливість навігації по річкових системах з Балтики до Чорного моря за традиційним маршрутом шляху «З варяг у греки», який розпочинався на Неві і мав протяжність три тисячі кілометрів (!), встановили сучасні гідрологічні дослідження. Вони доводять, що Нева, по якій треба було плисти проти течії, була непрохідною для тогочасних морських суден⁶³. Неможливим був й інший, на третину коротший варіант маршруту, який проходив по Західній Двіні, також складний для судноплавства, оскільки вимагав спорудження 150 км волоків⁶⁴. На північних відтинках обох маршрутів не виявлено ні залишків волоків, ні мережі поселень, необхідних для їх обслуговування. Дорога мала пролягати через малолюдні з невеликими поселеннями (4–5 жител) землі фінських племен, де не було достатньо провіанту для флотилії норманів, не було великих міст, багатих церков і монастирів, як у Західній Європі, які можна було б пограбувати. Очевидним є висновок, що у VIII–IX ст. практично неможливо було організувати по таких маршрутах похід з Волховського регіону у Чорне море. З огляду на це, дослідники стверджують, що скандинави вперше потрапили до нього й у Візантію тільки у другій половині IX ст. обхідним шляхом навколо Західної Європи через Атлантичний океан і Середземне море⁶⁵.

Отже, серед аргументів Ладозької версії можна погодитися лише з одним фактом: існуванням у давній Ладозі однієї з торговельних факторій норманів. Очевидно, що епоха вікінгів була універсальним періодом в історії середньовічної Європи, на початковому етапі якої, що тривав до середини IX ст., давні скандинави і на сході і на заході континенту обмежувалися короткочасними морськими походами, під час яких грабували прибережні поселення (в основному церкви і монастирі), а у випадку небезпеки швидко відступали в море, за що їх називали морськими кочівниками. Згодом вони почали засновувати свої постійні торговельні факторії, однією з яких і стала Ладога.

На завершення теми про початки Русі кілька слів про походження назви «Русь», яке, за твердженням М. Грушевського, є ахілесовою п'ятою норманізму. На думку історика, версія норманістів, згідно з якою шведи у Східній Європі почали називати себе не власним іменем а етнонімом «Русь», що нібито походив від фінської назви місцевості у Швеції «Ruotsi», не викликає довіри. Вчений

⁶² Толочко П.П. Где находилась изначальная Русь? — С. 15.

⁶³ Див.: Нежиховский Р.А. Река Нева. — Ленинград, 1973. — С. 27.

⁶⁴ Звягин Ю. Великий путь из варяг в греки. — М., 2009. — С. 8.

⁶⁵ Див.: Берштейн-Коган С.В. Путь из варяг в греки // Вопросы географии. — Выпуск 20. — 1950. — С. 241.

доводив, що вагоміші аргументи, ніж скандинавська гіпотеза появи цієї назви, має південна або середньодніпровська версія її походження, на користь якої свідчить поширення коренів «рос», «рус» у етнонімах (росомони, роксолани) і гідронімах (Рось, Роставиця, Росава) Середнього Подніпров'я задовго до появи тут норманів⁶⁶. Сучасні дослідники стверджують, що спроби норманістів вивести назву «Русь» з фінської «Ruotsi» є не лише бездоганними у фонетичному відношенні⁶⁷, а й курйозними, оскільки, як встановили дослідження ландшафтів, до XIII ст. шведи ще не освоїли узбережжя, яке фіни пізніше назвали «Ruotsi», більша частина його території була у той час морським дном⁶⁸.

Питання про походження назви «Русь», дискусії навколо якого точилися в основному у XVIII–XIX ст. і яким тривалий час підміняли проблему походження Руської держави, з позицій сучасних уявлень про процеси державотворення не є принциповим чи особливо важливим. Варто лише знати, що скандинавські джерела не згадують жодного племені і держави з такою назвою. Східну Європу скандинави називали Гардаріки (країна городищ) і лише один раз в ісландській «Сазі про Хальвдана Ейстейнссона» про події початку XI ст. вона названа Русоланд (країна русів)⁶⁹. Уже сама назва заперечує можливість заснування її скандинавами (шведами, чи датчанами). Значно важливішим, аніж походження терміна, є його значення, проте і під цим кутом зору середньодніпровська локалізація Русі не викликає жодних заперечень. Так, до XIII ст. літописці використовували назву «Русь» лише для географічного означення Середнього Подніпров'я: ні Новгород, ні Ростов, ні Суздаль у їх розумінні Руссю не були⁷⁰. Новітні спроби довести норманське походження назви «Русь», як і версія початкової Північної Русі, з якою вони пов'язані, переконливих аргументів не мають.

Отже, в першій половині IX ст. Руська держава таки існувала — про це свідчать численні повідомлення середньовічних зарубіжних авторів. Це означає, що вона, як свого часу припускав М. Грушевський, могла утворитися ще раніше — у VIII ст. Серед доказів на

⁶⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. I. — С. 623–624.

⁶⁷ Див.: Прицак О. Походження Русі. — Т. 1. — К., 1997. С. 70; Трубаčov О.Н. К истокам Руси (наблюдения лингвиста). — М., 1993.

⁶⁸ Грот Л. Призвание варягов. Норманы, которых не было. — М., 2013. — С. 99–115.

⁶⁹ Мельникова Е.А. Древняя Русь в исландских географических сочинениях // Древние государства. — 1975. — М., 1976. — С. 141–156; Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI — середина XIII в.). — М., 2000. — С. 133.

⁷⁰ Див.: Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982.

користь існування Руської держави, на нашу думку, особливо вагомою є інформація «Бертинської хроніки» про руське посольство у Візантію і у королівство франків, яке датується 838–839 рр. Політичним центром Руської держави від появи її появи на міжнародній політичній арені був Київ, а територіальним ядром — Середнє Подніпров'я.

ЩОДРА О. Начала формирования Руси: хронологическая и географическая локализация процесса в современных научных дискуссиях. Борьба за историческое наследие Киевской Руси активно используется в информационной войне России против Украины. Современные российские историки, отрицая сам факт существования украинской нации и ее государственности, наследуют имперскую историческую схему Н. Карамзина, в которой Русское государство (Киевская Русь) выступает неотъемлемой частью истории России. Для обоснования более чем сомнительных прав России на наследие Руси они используют летописную легенду «о призвании варягов» и созданную на ее основе норманскую теорию. Согласно с ней Русь основали скандинавы в 862 г., а ее первый центр размещался на севере Восточной Европы (версия Ладожского каганата). Эту теорию, созданную в XVII в. шведскими историками для легитимизации шведской экспансии на юго-восточном побережье Балтики, позже развивали их немецкие коллеги для обоснования ископневного культуртрегерства германцев на землях Восточной Европы. То есть, с самого начала норманизм являл не столько научную, сколько политическую доктрину.

Историческую схему Н. Карамзина и норманскую теорию, как ее составляющую, в свое время аргументировано критиковал М. Грушевский. Он отстаивал концепцию Русской средневековой империи з центром в Киеве. По мнению ученого, Ростово-Суздальская земля, в которой позже начало формироваться Московское государство (Россия), являлась одной из колониальных провинций, присоединенных киевскими князьями. Украинский историк доказывал научную несостоятельность версии о шведском происхождении названия «русь» и обосновании Руси и правящей династии летописным Рюриком. Сегодня в научной доказательности этих аргументов сомневаются даже сами норманисты. Основательной критике поддается также обновленная колонизационная версия норманской теории, созданная в XX веке шведскими археологами Т. Арне и Х. Арбманом. Как признают ведущие представители современного норманизма, в частности английские исследователи П. Сойер и Г. Джонс, археологические источники и данные топонимики не дают никаких доказательств масштабной скандинавской колонизации Восточной Европы.

Анализ зарубежных источников — арабских, византийских и западноевропейских дает основание для вывода о существовании Русского государства уже в конце VIII — начале IX в., то есть за полвека до призвания легендарного Рюрика. Особенно важным доказательством является свидетельство епископа Пруденция — автора Бертинской хроніки. Согласно его информации, в 838–839 гг. послов «от народа рос», правитель которого именовался императором (обозначен тюркским титулом хакан) принимали

византийский император Теофил и император франков Людовик Благочестивый.

Ключевые слова: Киевская Русь, историческое наследие, исторические источники, дискуссии.

SHCHODRA O. The Beginning of the Formation of Ruthenia: Chronological and Geographical Localization of this Process in Modern Scientific Discussions. The struggle for the historical heritage of Kyivan Ruthenia is actively used in the Russian information war against Ukraine. Contemporary Russian historians, denying the very existence of the Ukrainian nation and its statehood, emulate the imperial historical scheme of M. Karamzin, in which the Ruthenian state (Kyivan Ruthenia) acts as an integral part of Russian history. To substantiate more than doubtful historical rights of Russia to the Ruthenian legacy, they use the chronicle legend of the «calling of the Vikings» to create the Norman theory. According to it, the Scandinavians founded Ruthenian state in 862, and its first center was located in the north of Eastern Europe — in the Volkhov basin (version of the Ladoga Khanate). This theory, which was set up by the Swedish historians at the XVII century in order to legitimize Swedish expansion on the southeast coast of the Baltic, was later picked up by their German colleagues to justify the German old cultural regency in Eastern Europe. Consequently, from the very beginning, Normanism is political political doctrine than a scientific theory.

M. Hrushevsky criticized the historical scheme of the history of Russia by M. Karamzin and the Norman theory, as its component. He defended the concept of the Ruthenian medieval empire with its center in Kyiv. According to the researchers, the Rostov-Suzdal land, on which the Moscow State (Russia) subsequently began to form, was one of the colonial provinces annexed by the Kyivan princes. The Ukrainian historian has proved the scientific insolvency of the version of the Swedish origin of the name «Ruthenia», the founding of Ruthenia and its ruling dynasty by the prince Ruryk mentioned in chronicles. Today, the scientific evidence of these arguments is questioned even by the Normanists themselves. A thorough critique is also directed towards an updated colonial version of the Norman theory, created in the twentieth century by Swedish archeologists T. Arne and H. Arbmman. According to the leading representatives of modern Normanism, including British researchers P. Soyer and Gwyn Jones, archaeological sources and toponymic data do not provide any evidence of the large-scale Scandinavian colonization of Eastern Europe.

An analysis of foreign sources including Arab, Byzantine and Western European ones, gives grounds for the conclusion that the Ruthenian state existed at the end of the VIII century and at the beginning of the IX century meaning half a century before the calling of the legendary Ruryk. Particularly significant evidence is the testimony of Bishop Prudencius — the author of the Bertin Chronicle. According to him, in 838–839, the delegation from the «Ros people», whose ruler was called the emperor (designated by Turkic title Khakan), was accepted by the Byzantine emperor Theophilus and the emperor of the Franks, Louis the Pious.

Key words: Kyivan Ruthenia, historical heritage, historical sources, discussions.

References

- Bershteyn-Kogan, S.V. (1950). Put iz varyag v greki. *Voprosy geografii*, 20, 239–270. [in Russian].
- Borovskiy, Ya. (1988). Vizantiyskie, staroslavlyanskie i starogruzinskie istochniki o pohode rusov v VII v. na Tsaryigrad. In *Drevnosti slavyan i Rusi* (pp. 114–119). Moskva: Nauka. [in Russian].
- Bychkov, A. (2005). *Kievskaya Rus. Strana, kotoroy ne bylo. Legendy i mify*. Moscow: Olimp; AST: Astrel'. [in Russian].
- Dubov, I. V. (1989). *Velikiy Volzhskiy put'*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta. [in Russian].
- Dvornichenko, A.Yu., Il'in, E.V., Krivosheev, Yu.V. and Tot Yu.V. (1999). *Russkaya istoriya s drevneyshih vremen do nashih dney*. 3-e izd. Sankt-Peterburg: Lan'. [in Russian].
- Dzhakson T. N. (Ed.). (2010). *Drevnyaya Rus v svete zarubezhnyih istochnikov. Hrestomatiya. Tom 4: Zapadnoevropeyskie istochniki*. Nazarenko, A. V. (Trans.). Moskva: Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke [in Russian].
- Dzhakson, T.N. (2000). *Isslandskie korolevskie sagi o Vostochnoy Evrope (seredina XI — seredina XIII v.)*. Moskva: Lodomir. [in Russian].
- Fedaka, S. (2000). *Politychna istoriia Ukrainy-Rusi doby transformatsii imperii Riurykovykh (XII stolittia)*. Uzhhorod: Vydavnytstvo V. Padiaka [in Ukrainian].
- Fomin, V. V. (2008). *Nachal'naya istoriya Rusi*. Moscow: Russkaya panorama [in Russian].
- Fomin, V. V. (2005). *Variagi i variazhskaya Rus'. K itogam diskussii po variazhskomu voprosu*. Moskva: Russkaya panorama [in Russian].
- Grekov, B. (1953). *Kievskaya Rus'*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury. [in Russian].
- Grot, L. (2013). *Prizvanie varyagov. Normany, kotoryh ne bylo*. Moskva: Algoritm. [in Russian].
- Hrushevskiy, M. (2002). *Tvory u 50-ty tomakh*. Tom 1. L'viv: Svit. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1991). *Istoriia Ukrainy-Rusy. Vol. I*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1991). Zvyhajna skhema «russoj» istorii j sprava ratsional'noho ukkladu istorii skhidnoho slov'ianstva. *Pam'iatky Ukrainy*, 3, 4–7. [in Ukrainian].
- Ibn Khordadbekh. (1986). *Kniga putej i stran*. Baku. [in Russian].
- Ivanov S.A. (2005). Drevnearmianskoe zhytie Stefana Surozhskoho i khazary. In *Khazary. Evrei i slavyane. Tom16*. (pp. 310–311). Yerusalim — Moskva: Most kul'tury. [in Russian].
- Ivanov, S. A. (2002). Zhytie Stefana Surozhskoho i Khazary. In *Khazary. Vtoroj Mezhdunarodnyj kollokvium* (pp. 42–43). Moskva: Institut slaviano-vedeniya. [in Russian].
- Kherrman Y. Ruzzi, (1988). *Forsderen liudi. Fresiti. K voprosu ob istoricheskikh i etnograficheskikh osnovakh «Bavars'kogo geografa» (pervaya polovina IX v.)*. In *Drevnosti slavian i Rusy* (pp. 165-169). Moskva. [in Russian].
- Kirpichnikov, A.N., Sarab'ianov V. D. (2010). *Staraya Ladoga — drevniaya stolitsa Rusi*. Sankt-Peterburg: Slaviya. [in Russian].

- Konstantin Bagrianorodnyj. (1989). *Ob upravlenyy ymperyej*. Moskva: Nauka. [in Russian].
- Kuzenkov, P.V. (2003). Pokhod 860 g. na Konstantinopol' i pervoe kreschenie Rusi v srednevekovykh pis'mennykh istochnikakh. In *Drevnejshie gosudarstva Vostochnoj Evropy. 2000. Problemy istochnikovedeniya* (pp. 3–14). Moskva: Vostochnaya literatura. [in Russian].
- Kuz'min A.G. (2003). *Nachalo Rusi. Tajny rozhdenija russkogo naroda*. Moskva: Veche. [in Russian].
- Leont'ev, A.Y. and Leont'eva M.V. (2009). *Pokhody normannov na Rus'*. Moskva: Veche. [in Russian].
- Liakh, R. D. and Temirova, N. R. (1995). *Istoriia Ukrainy z najdavnishykh chasiv do seredyny XIV st.* Kyiv: Geneza. [in Ukrainian].
- Litopys Rus'kyj za Ipats'kym spyskom* (1990). Myshanych, O. (Ed.) Makhnovets', L. (Trans.). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
- Machinskyj, D.A. (2002). Pochemu i v kakom smysle Ladogu sleduet schitat' pervoj stolitsej Rusi. In *Ladoga i Severnaya Evraziya ot Bajkala do La-Mansha. Sviazuiuschie puti i tsentry. Shestye chteniya pamiati Anny Machinskoj*. (pp. 5–35). Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Machinskiy, D. A. (1997). Volhovskaya Rus (VIII–IX vv.). In *Sovremennost' i arheologiya. Mezhdunarodnyie chteniya, posvyaschennnye 25 letiyu Staroladozhskoy arheologicheskoy ekspeditsii* (pp. 71–75). Sankt-Peterburg: Vesti. [in Russian].
- Marks, K. (1968). Ekonomicheskie rukopisi 1857–1859 godov. Kritika politicheskoy ekonomii. In *Marks, K. Sochineniya. Izd. 2-e. Tom 46. Ch. 1*. Moskva. [in Russian].
- Mel'nikova, E. A. (2009). «Orozij» korolia Al'freda Velikogo. In Dzhakson, T. N., Konovalova I.G and Podosiniva A. V. (Eds.). *Drevnyaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov. Hrestomatiya. Tom 5: Drevneskandinavskie istochniki*. Moskva: Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke [in Russian].
- Mel'nykova, E.A. (1976). Drevniaya Rus' v islandskikh georaficheskikh sochineniyakh. In *Drevnye hosudarstva* (pp. 141–156). Moskva. [in Russian].
- Moharychev, Yu. M., Sazanov A.V., Stepanova E.V. and Shaposhnykov A.K. (2009). *Zhytie Stefana Surozhskoho v kontekste istorii Kryma ikonoborcheskoho vremeni*. Simferopol': Antikva. [in Russian].
- Nasonov, A. N. (1951). «Russkaya zemlia» i obrazovanie territorii Drevnerusskoho hosudarstva. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. [in Russian].
- Nezhihovskiy, R.A. (1973). Reka Neva. Leningrad: Gidrometeoizdat. [in Russian].
- Nosov, E.N. (1990). *Novgorodskoe (Riurikovo) gorodische*. Leningrad: Nauka. [in Russian].
- Petrukhin, V. Ya. (1995). *Nachalo etnokul'turnoj istorii Rusi IX–XI vekov*. Smolensk: Rusich; Moskva: Gnozis [in Russian].
- Povest' Vremennykh Let po Lavrentievskoj letopisi 1377 g.* (1950). Adryanova-Peretts V. P. (Ed.). Moskva–Leningrad. [in Russian].
- Pritsak O. (1997). *Pokhodzhennia Rusi*. Tom 1. Kyiv: Oberehy. [in Ukrainian].
- Rybakov, B. A. (1993). *Kievskaya Rus' i russkie kniazhestva XII–XIII vv. Izd. 2-e. dopoln.* Moskva: Nauka. [in Russian].
- Rybakov, B. A. (1982). *Kievskaya Rus' i russkie kniazhestva XII–XIII vv.* Moskva: Nauka. [in Russian].

Rybakov, B.A. (1964). *Pervye veka russkoj istorii*. Moskva: Nauka. [in Russian].

Rydzevskaya, E. A. (1978). O roli variagov v Drevnej Rusi. In *Drevniaya Rus' i Skandinaviya v IX–XIV vv.* (pp. 128–142). Moskva: Nauka. [in Russian].

Sakharov, A. (1980). *Diplomatiya drevnej Rusi. IX — pervaya polovina X v.* Moskva: Mysl'. [in Russian].

Sedov, V. (2003). *Slaviane. Istoriko-arkheologicheskoe issledovaniye*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury. [in Russian].

Sedov, V. (1999). *Drevnerusskaya narodnost': Istoriko-arkheologicheskie issledovaniya*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury. [in Russian].

Sedov, V. (1998). Russkij kaganat IX veka. *Voprosy istorii*, 4, 3–15. [in Russian].

Selin, A. A. (2012). Staroladozhskij mif v akademicheskom diskurse poslednikh let. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1 (11), 117–126. [in Russian].

Serhiienko H. Ya. and Smolij, V. A. (1993). *Istoria Ukrainy z najdavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.* Kyiv: Osvita. [in Ukrainian].

Shakhatov, A. *Povest' vremennykh let. Tom I.* (1916). Sankt-Peterburg. [in Russian].

Shchodra, O. M. (2013). Istoriia tradytsijnoho suspil'stva u prohrami zovnishn'oho nezalezhnoho testuvannia ta u shkil'nykh pidruchnykakh z istorii Ukrainy. *Pedahohichna dumka*, 1, 19–21. [in Ukrainian].

Shchodra, O.M. (2012). 862 rik v istorii Skhidnoi Yevropy: istorychnyj i politychnyj konteksty 1150-richnogo iuvileiu rosijs'koi derzhavnosti. *Pedahohichna dumka*, 2, 31–38. [in Ukrainian].

Shchodra, O.M. (2002). Nova-stara skhema rosijs'koi istorii: vysvitlennia pochatkovoї istorii Rosii v suchasnykh rosijs'kykh pidruchnykakh dlia vyschykh navchal'nykh zakladiv. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya istorychna*, 37 (2), 227–230. [in Ukrainian].

Slovo o zakoni i blahodati kyivs'koho mytropolity Ilariona. (2003). Kyiv. [in Ukrainian].

Stringol'm, A. (2002). *Pokhody vikingov*. Moskva: AST. [in Russian].

Tolochko, P. P. (2012). Gde nakhodilas' iznachal'naya Rus'? In *Khrytyianizatsijni vplyvy v Kyivs'kij Rusi za chasiv kniazia Askol'da: 1150 rokiv.* (pp. 4–17). Chernihiv — Luts'k. [in Russian].

Tolochko, P. P. (2008). Ladoga i ieio okruga v pervye veka russkoj istorii. In *Kiev i Rus'. Izbrannyye trudy 1998–2008* (pp.40–46). Kyiv: [in Russian].

Tolochko, P. P. (2008). V poiskakh zagadochnoho In *Kiev i Rus'. Izbrannyye trudy 1998–2008* (pp. 29–39). Kyiv: [in Russian].

Tolochko, P. (1997). *Vid Rusi do Ukrainy: vybrani naukovopopuliarni, krytychni ta publitsystychni pratsi*. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].

Tolochko, P.P. (2003). Rus' iznachal'naya. *Arkheologia*, 1, 100–103. [in Ukrainian].

Trubachov O.N. (1997). *V poiskakh edinstva*. Moskva: Nauka. [in Russian].

Trubachov, O. N. (1993). *K istokam Rusi (nabliudeniya lingvista)*. Moskva: Nauka. [in Russian].

Tsukerman K. (2003). Dva etapa formirovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. *Arkheologiya*, 1, 76–99. [in Russian].

Tsvetkov, S.V. (2010). *Pokhod rusov na Konstantinopol' v 860 godu i nachalo Rusi*. Sankt-Peterburg: Blits. [in Russian].

Zalizniak L. (1994). *Narysy starodavn'oi istorii Ukrainy*. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].

Zemtsov B. (1994). Otkuda est' poshla rossijskaya tsyvilizatsyia. *Obschestvennye nauki i sovremennost'*, 4, 51–62. [in Russian].

Zviagin, Yu. (2009). *Velikij put' iz variag v greki*. Moskva: Veche. [in Russian].